

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ГЕОПОЛИТИКАТА

Докторант Радослав Тодоров, Университет по Библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Геополитиката трябва да се разглежда като област на социологични и политологични знания, а също като неразделна част от съвременния стратегически анализ на световната икономика и международните отношения. Геополитиката, от една страна, изучава цивилизациите, културите и етносите, техните социологически признаци и свойства, а от друга страна, ги изследва като политически единици, т.е., като държави, империи и военно-политически блокове.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF GEOPOLITICS

PhD-Candidate Radoslav Todorov, University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *Geopolitics should be considered as a field of sociological and political science knowledge, as well as an integral part of the modern strategic analysis of the world economy and international relations. Geopolitics, on one hand, studies civilizations, cultures and ethnic groups, their sociological features and properties, and on the other hand, studies them as political units, i.e., as states, empires and military-political blocs.*

1. Три възгледа за геополитиката

В геополитиката местоположението на субекта е въобще главен критерий – включително до това, че самите геополитически методологии, принципи и закономерности се променят при премествания на субекта от един в друг сегмент на геополитическата карта на света. При това самата карта остава обща за всички геополитици, но мястото на наблюдателя определя с каква именно геополитика ние имаме работа.

Всеки наблюдател (т.е. школа) в геополитиката вижда общата геополитическа карта от позициите на тази цивилизация, в границите на която той се разполага. В такава ситуация следва да се разграничи индивидуалността на политика и неговата субектност. За удобство тази субектност може да се нарече геополитическа субектност.

Геополитическата субектност е фактор на задължителна принадлежност на геополитика (както лична, така и от гледна точка на неговата школа) към този сегмент на геополитическата карта, към който той по естествени обстоятелства на раждането и възпитанието или вследствие на съзнателен волеви избор се отнася. Тя формира цивилизационната идентичност на самия учен.

Анализът на картата на Макиндер показва, че геополитическата субектност може да бъде три вида: субектност на Морето, субектност на Сушата и променлива субектност - субектност на Rimland (ивичната земя). Веднага се набива на очи, че те не са равнозначни: субектността на Морето и субектността на Сушата (Халфорд Макиндер ги нарича в книгата „Демократични идеали и реалност“ „възглед на човека на Морето“ (Seaman's point of view) и „възглед на човека на Сушата“ (Landman's point of view) са фундаментални и автономни, т.е. съдържателно първични, докато „субектността на Rimland“ е вторична, комбинаторна и зависима, представлявайки съчетание на геополитически елементи, заимствани от субектността или на Морето, или на Сушата. Затова Халфорд Макиндер не отделя „Rimlandman's point of view“ в отделна категория, подчертавайки по този начин, че в бреговата зона не може да има самостоятелна геополитическа позиция. Това обстоятелство ще оспорва по-късно американският геополитик Николас Спикмен (1893-1943), който смята, че именно Rimland е извор на политическо творчество, стимул за което служи отразяването на постоянните културно опростени импулси на „разбойниците на Морето“ и „разбойниците на Сушата“.

С оглед на приведените съображения, следва да се открият именно три геополитически субектности, които предопределят не просто три направления в геополитиката, а три геополитики, тъй като местоположението на „наблюдателя“ в дисциплината, което придава на качествено пространство решаващо значение, само по себе си е решаващо. Затова ние можем да говорим за три геополитики като три научни дисциплини:

- за геополитика на Морето (Sea-geopolitics),
- за геополитика на Сушата (Land-geopolitics) и
- за геополитика на Брега (Rimland-geopolitics).

Геополитиката на Морето отъждествява стратегическите интереси на своята цивилизация с нейните културни, социални, политически и морални ценности и върху това отъждествяване изгражда своята интерпретация на световната история, в това число по отношение на пространството и политиката.

По подобен начин стои въпросът и с геополитиката на Сушата. И тук ние имаме работа с обединяването на интересите и ценностите в

един неделим комплекс, който предопределя не просто ангажираността на изследователя, а самата логика и методология за разглеждане на това, което действа като друго по отношение на Сушата.

В резултат именно двете геополитики – геополитиката на Морето и геополитиката на Сушата – лежат в основата на цялото геополитическо знание.

Преди да се разглеждат индивидуалните различия на авторите или споровете на различните школи, ние трябва да определим геополитическата субектност, в границите на която се разгръща геополитическият анализ.

Работата се усложнява още и от наличието на геополитика на Брега (Rimland). Тази геополитика явно ще представлява:

1. или продължение на геополитиката на Морето,
2. или продължение на геополитиката на Сушата,
3. или тяхна комбинация,
4. или ще се постарее да излезе от планетарните обобщения и да се съсредоточи върху изясняване на отношенията между политиката и пространството в ясен локален контекст.

В първите три случая геополитиката на Брега може да се нарече геополитика с пълно основание. Изборът между Морето и Сушата на териториите на Rimland е резултат от воля и осъзнато решение.

Четвъртият от анализирания по-горе варианти на бреговата геополитика представлява по-малко коректен случай, тъй като е основан на имплицитно отричане на топиката на Х. Макиндер, от която произтичат всички останали геополитически конструкции / структури.

Тези направления на изследвания, в които се отхвърлят дуализмът на Сушата и Морето, основните закони на геополитиката на Халфорд Макиндер и неговата топика, е невъзможно да се признаят за геополитика: те не се отнасят към нея.

Най-ясно стои работата с цивилизацията на Морето. Тук, започвайки с Алфред Мехен и Халфорд Макиндер, ние виждаме последователно развитие на сериозната геополитическа школа, представена от много забележителни автори, публицисти, учени, политически и обществени дейци, научни центрове и школи и т.н.

Англо-американската, или англосаксонската, или атлантическата, геополитика – това е едно от трите цивилизационни направления в геополитиката, което може условно да се нарече *геополитика-1*. На нея може обосновано да се отдаде палмата на първенството, отчитайки този принос в геополитическата наука, който внесъл Халфорд Макиндер и в голяма степен Алфред Мехен.

Би било логично, ако *геополитика-2* ние бихме нарекли геополитиката на Сушата. Именно към това клонил и самият Халфорд

Макиндер, убеден, че англосаксонците се сражават за световно господство именно с руснаците, заемащи земята на географската ос на историята. Географската ос на историята при Халфорд Макиндер – това е Русия, територията на североизточна Евразия, политически обединена в последните векове под властта на руските царе. Създаването на пълноценна школа на руската континентална геополитика закъсняло почти със столетие. Първите концептуално завършени работи се появили едва в началото на 90-те години на XX век, след краха на СССР¹.

Значително по-разгърнато теоретично направление, изградено на принципа на Сушата, се формирало в Европа, в Германия през 20-те – 40-те години на XX век. Тук виждаме появата на такива фигури като Карл Хаусхофер (1869-1946) и Карл Шмит (1888-1985) в обкръжението на широка група единомишленици и последователи. Карл Шмит, най-крупен политолог, социолог и юрист, предложил осмисляне на геополитиката като фундаментална философска, социологическа и юридическа програма.

По такъв начин геополитика-2 като реакция на Халфорд Макиндер от страна на цивилизацията на Сушата се създава в Германия, която се осъзнава като сухопътна сила пред лицето на таласократична Англия.

Появяването на първите решителни стъпки за конституиране на евразийската геополитическа школа се наложило да чака почти 100 години след публикуването на първите работи по геополитика.

Европейската геополитика на Брега се създава едва през 70-те години на XX век и, за съжаление, представлява геополитика само номинално, явявайки се по-скоро вариант на псевдогеополитика, непризнаваща планетарната топка на Халфорд Макиндер и недиференцираща нито англосаксонската, нито германската, нито евразийската традиция.

През 90-те години на XX век интересът към геополитиката започнал да се пробужда и в други страни от „вътрешния полумесец“, Rimland: в арабския свят, Турция, Иран, Индия, Китай и т.н.

Идеите на Алфред Мехен залегнали в основата на цялата англосаксонска геополитическа традиция и предопределили постепенната еволюция на възгледите на самия Халфорд Макиндер.

За пълнота на картината следва да се споменат и други предшественици на американската геополитическа школа, които са внесли своя принос в нейното формиране, особено на нейните ранни етапи. Тук се открояват три фигури на американски специалисти в

¹ Дугин А.Г. Великая война континентов / День. 1992.

политическата география. Става дума за Елен Чърчил Семпл (1863-1932), Дервент Уитлизи (1890-1956) и Франц Опенхаймер (1864-1943).

Решаващо влияние върху появяването на американската геополитика оказал англичанинът Халфорд Макиндер, в чиито работи основните теми на политическата география достигнали кулминация.

Първият етап е свързан с разработката от Макиндер на „новата география“ и завършил с публикацията през 1904 година на програмната статия „Географската ос на историята“². 1904 година може да се смята за исторически момент на раждането фактически на геополитиката. Оценките на Макиндер се променят в хода на Първата световна война, когато САЩ открито заявяват своите световни амбиции като цитадела на демокрацията и морската сила. Халфорд Макиндер директно се сблъсква с Уилсън и неговите идеологически привърженици при подготовката на Версайския договор. И именно в този момент протича сливане на двете направления – британското и северноамериканското – в една обща геополитическа традиция, която от сега следва да се нарича „англосаксонска“ или „атлантическа“.

Всичко това намира своя израз във втората знакова и повратна работа на Халфорд Макиндер, „Демократични идеали и реалност“, публикувана през 1919 година.

Окончателният баланс на англо-американското сътрудничество Халфорд Макиндер излага през 1924 година в брошурата „Нациите в съвременния свят“: Западна Европа и Северна Америка занапред ще представляват от много гледни точки единна общност на нациите. Именно от 1924 година ние можем да отброяваме историята на осъзнатия, последователен и геополитически концептуализиран атлантизъм.

В същия този период, когато Халфорд Макинде пише „Демократични идеали и реалност“, опитва се да разчлени Русия и осъзнава геополитическото значение на планетарните идеи на Удроу Уилсън, в Европа от участниците в американската делегация, пристигнали за участие във Версайската конференция, се приема решението за създаване на „Съвета по международни отношения“ (Council on Foreign Relations, CFR).

Исаея Баумен формулирал концепцията за новия свят, в която описвал баланса на националните интереси на различните държави, предпочитан за това, САЩ постепенно да могат да стигнат до световно господство³.

² Mackinder H. J. *The geographical pivot of history*//The Geographical Journal. 1904. № 23, С. 421-437.

³ Bowman I. *The New World-Problems in Political Geography*. NY, 1921.

По време на Втората световна война Исаия Бауман отделял особено внимание на политическата география, на която било съдено да възникне след завършването на тази война. „Мярката на нашата победа ще се определя от мярката на нашето доминиране в следвоенния свят“⁴, писал той.

В своята последна програмна статия „Кръгла планета и победа на силите на мира“ Халфорд Макиндер изложил своя възглед за политическото устройство на света след Втората световна война⁵.

Заедно със създаването на CFR и неговия английски аналог „Кралския институт по Международни дела“ геополитиката в англосаксонския свят преминава в нов статус.

Значителен принос в развитието на класическата геополитика внесъл американецът от холандски произход Николас Джон Спикмен (1893-1943). Николас Спикмен се смята също за основател на традициите на реализма в американската политика. Две свои основни работи той написал през 40-те години на XX век, развивайки и частично преразглеждайки идеите на Халфорд Макиндер.

Николас Спикмен твърдо критикувал германската геополитическа школа (особено в книгата „География на света“), смятайки представите за справедливи или несправедливи граници за метафизическа глупост.

Геополитическата формула на Халфорд Макиндер Николас Спикмен предложил да замени със своя: „Този, който доминира над Rimland, доминира над Евразия; този, който доминира над Евразия, държи съдбата на света в свои ръце.“⁶

В своите книги „Американска стратегия в световната политика“ и „География на света“ Николас Спикмен формулира 10 критерия, на чието основание следва да се определя геополитическата мощ на държавата. Това е развитие на критериите, предложени за пръв път от Алфред Мехен. Николас Спикмен въвел понятието „среден океан“ („Midland Ocean“). В основата на тази геополитическа представа лежи аналогията между Средиземно море в историята на Европа, Близкия Изток и Северна Африка в древността и Атлантическия океан в най-новата история на западната цивилизация.

Той заедно с адмирал Мехен може да бъде наречен „баща на атлантизма“ и „идеен вдъхновител на НАТО“.

⁴ *Smith Neil* American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization. Berkeley: University of California Press, 2003.

⁵ *Mackinder H.* The round world and the winning of peace/ *Mackinder H.* Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996. С. 195-207.

⁶ *Spykman N. J.* The Geography of the Peace.

Идеите на Николас Спикмен, както и идеите на късния Халфорд Макиндер, оказали огромно влияние върху двама значителни политически дейци на САЩ – Държавния секретар на САЩ Джон Фостър Дълес (1888-1959), по-голям брат на директора на ЦРУ през периода 1953-1961 г. Алън Дълес (1893-1969), и на дипломата, политолога и историка Джордж Кенан (1904-2005), автора на „Стратегията за съдържане“, която станала основна програма на Студената война.

Заслужава да отбележим работите на австро-американския учен и дипломат Робърт Штраусц-Гупе (1903-2002), автор на принципиалните за англосаксонската геополитика работи по оценка на световния баланс на силите през 40-те години на ХХ век („Геополитика: борба за пространство и могъщество“) и един от водещите архитекти на американската глобална стратегия във втората половина на ХХ век („Баланс на утрешния ден“).

Джеймс Бърнхем (1905-1987) е предшественик на съвременните американски неоконсерватори. В социологията Бърнхем е известен като автор на работата за „Революцията на мениджърите“.

Специфично направление в атлантическата геополитика станало изследването на геополитиката на Арктика. Джордж Ренер в своята книга „Човешка география във въздушната ера“ описва геополитиката от страна на северния полюс. Сходни идеи развива Александър дьо Северский, който предлага да се гледа на планетата от борда на самолет⁷. Дьо Северский предлага да се осмисли стихията на въздуха също както Алфред Мехен осъзнава стихията на Морето, наричайки своята книга „Въздушна сила“ (Air Power) – като директна препратка към „морската сила“ (Sea Power) на Мехен.

Стивън Джоунс се занимавал предимно с геополитика на границите и написал класическия труд по демаркация на границите, основан на геополитическия метод за анализ⁸.

В основата на методологията на Стивън Джоунс лежи принципът на политическата география, формулиран от Дервент Уитлизи за „последователното заемане на територията“ („sequent ossurance“). Джоунс предложил обща теория на полето за политическата география⁹ като методологична и концептуална основа за осъществяване на геополитически анализ.

⁷ *Seversky A. de Air Power: key to survival.* NY: Imon & Schuster, 1950.

⁸ *Jones St. B. Boundary-making: A Handbook for Statesmen, Treaty Editors and Boundary Commissioners.* Washington: Carnegie Endowment for international peace, 1945.

⁹ *Jones St. B. Unified Field Theory of political Geography//Annals of the Association of American Geographers.* 1954. June. V.XLIV n.2 C. 111-123.

Знаменитият лингвист и политически философ Ноам Чомски и географът и социолог Нейл Смит в своите трудове се постарали да проследят влиянието на геополитическите идеи върху американската власт и нейната стратегия¹⁰. Съгласно Ноам Чомски, през 1939 година Държавният Департамент на САЩ съвместно със CFR в условията на изключителна секретност стартирал програма „Изучаване на войната и мира“ (War and Peace Studies – WPS), която продължила до края на Втората световна война. Терминът откритост действал като синоним на територии, върху които се разпространявало доминирането на САЩ, пише Чомски¹¹.

През 1943 година в своята последна статия „Кръгла планета и завоюване на света“, публикувана в списанието на CFR „Foreign Affairs“, Халфорд Макиндер писал: „За нашите днешни цели достатъчно вярно е твърдението, че територията на СССР е еквивалентна на територията Heartland.“¹² А съвременният американски геополитик Колин Грей през 1977 година, в разгара на Студената война, отбелязал, че „Студената война – това е противопоставяне на островната империя Съединени Щати и сухопътната империя (Heartland) за забрана на контрол над евразийско-африканската брегова зона (Rimland)“¹³.

Световното доминиране на САЩ, което днес е факт, възникнало не само по себе си, а било подготвено от къртовската работа на няколко поколения геополитици. През 1973 година от Дейвид Рокфелер, в този период ръководител на CFR, била основана „Тристранната комисия“ (Trilateral comission). По същество тя станала център за координиране на действията на новия глобален елит. Съветът по международни отношения (CFR) и „Тристранната комисия“ от самото начало се основавали на геополитическо виждане за света.

Заедно с това през 1947 година във Вашингтон било създадено „Централното разузнавателно управление“ (ЦРУ – CIA), при изворите на което ние срещаме цял ред геополитици и видни дейци на CFR. В същия период въз основа на геополитически анализ (Спикмен, Кенан, Бернем и т.н.) се формира концепцията за Студената война.

През 70-те години на XX век именно Хенри Кисинджър започнал постоянно да използва термина геополитика, като определял

¹⁰ *Chomsky N. The Cold War and the Superpowers//Monthly Review. 1981. Vol. 33. № 6. November. C. 1-10.*

¹¹ *Chomsky N. The Cold War and the Superpowers. Op. cit.*

¹² *Mackinder H. The Round World and the Winning of the Peace//Foreign Affairs. 1943. Vol. 21& № 4 (July). C. 601.*

¹³ *Gray Colin S. The Geopolitics of the Nuclear Era. New York: Crane, Russak and Co., 1977. C. 14.*

геополитиката като „подход, който отделя повишено внимание на изискванията за равновесие“¹⁴.

След разпадането на СССР, за което той стратегически в значителна степен съдействал, започнал да се обръща към геополитическата терминология без заобикалки. В своя обемен труд „Дипломацията“, написан през 1994 година, Кисинджър писал: „По законите на геополитиката Русия, независимо от това, кой я управлява, заема строго това място, което Халфорд Макиндер наричал геополитическо „сърце на земята“, Heartland, и е наследница на една из основните имперски традиции в световната история.“¹⁵

Най-пълно и открито Збигнев Бжежински излага своите геополитически възгледи в книгата от 1997 година „Голямата шахматна дъска: господството на Америка и нейните геостратегически императиви“. Бжежински разсъждава от гледна точка на геополитиката, която прави необходимото да се доведе борбата на Морето със Сушата до логичен край, да се затвори Heartland в североизточната зона на Евразия, да се разчлени политически и превърне в черна дупка.

Подготвеният под ръководството на Пол Вулфовиц проект „Пътеводител за планиране на сигурността“, продължавайки геополитическата линия на Халфорд Макиндер, провъзгласил: „Нашата стратегия след разпадането на СССР трябва да се състои в следното – да се съсредоточим върху това да не се допусне появяване в бъдеще на потенциална глобална сила или глобален конкурент. На първо място, на територията на Евразия.“¹⁶

Пол Вулфовиц принадлежал към това направление, което се разглежда като определена алтернатива на CFR и което представлява друго идейно течение, получило название неоконсерватори или съкратено неоконси. Стратегическа програма на неоконсерваторите станал амбициозният манифест „Проект за новия американски век“ (Project for New American Century – PNAC).

Близкият към неоконсите геополитик и геостратег Томас Барнет предложил малко да се изменят общоприетите термини на класическата геополитика в духа на високите технологии и информационно-мрежовия подход. В книгата „Новата карта на Пентагона“ цивилизацията на морето Барнет нарича ядрото (The Core). Към ядрото той отнася САЩ, Европа, Япония. Ядрото, по такъв начин, е друго постиндустриално название за цивилизацията на Морето или океанската сила (Sea Power).

¹⁴ Kissinger H. White House years. Boston, MA: Little Brown, 1979. С. 914.

¹⁵ Kissinger H. Diplomacy. New York: Simon and Schuster, 1994. С. 814.

¹⁶ Excerpts from Pentagon's Plan: 'Preventing the Re-Emergence of a New Rival//New York Times.1992. March 8; Keeping the U.S. First//Washington Post. 1992. March 11.

Последният слой цивилизация Томас Барнет нарича „зона на изключеност“ (Zone of disconnectedness), към нея той отнася държавите парии / отцепници – Северна Корея, Иран, Куба, Венецуела, Боливия. Тяхното отритване от света на ядрото може да представлява доста рискован процес, предупреждава Барнет.

2. Обзор на геополитическите школи

2.1. Геополитика на Сушата: Русия и евразийство

Понеже възгледът на „цивилизацията на Морето“ бил концептуално обозначен и систематизиран в работите на англосаксонските геополитици, следвало да се очаква, че „цивилизацията на Сушата“ ще реагира на това предизвикателство и ще разгърне система за собствена геополитика, геополитика на Сушата, *геополитика-2*.

Първи на Халфорд Макиндер отговорили германците, на първо място Карл Хаусхофер. И именно германските учени съставили теоретичната основа на геополитиката на Сушата, приемайки за аксиома континенталната идентичност на Германия в Европа. Но Heartland била и остава Русия, няма значение каква – царска, съветска или демократична. В пълноценната континентална *геополитика-2* трябва да участват теоретичните разработки и политическите пространства както на германците, така и на руснаците.

В руската политическа мисъл на фактора на пространственото устройство на Русия особено внимание отделяли философите славянофили (И. В. Киреевски, А. С. Хомяков, братята К. С. и А. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарин и др.). Славянофилите описали евразийското пространство (Heartland) в културни и социологични термини, съставяйки свод отличителни черти на руското общество.

Още по-близо към геополитиката подхождали късните славянофили – К. Леонтиев (1831-1891) и Н. Я. Данилевски (1822-1885). Константин Леонтиев смятал, че главна особеност на руската история е нейният византизъм. Николай Данилевски за пръв път предложил да се разглежда световната история чрез анализ на няколко културно-исторически типа, под които той разбирал нещо аналогично на понятието цивилизация.

Трудовете на славянофилите могат да се разглеждат като предварителен етап във формирането на континенталната, сухопътната геополитическа традиция на Heartland-a.

Работата на Вениамин Петрович Семьонов-Тян-Шански (1870-1942) „За могъщото териториално владение по отношение на Русия“

може да се разглежда като едно от първите пълноценни геополитически произведения в Русия. Концепцията „от море до море“ представлява решаваща стъпка към формиране на руската геополитическа теория.

Най-важно постижение на политическата география на Семьонов-Тян-Шански станала формулировката за евразийската същност на Русия, която по-късно подхванали руските евразийци.

Руският публицист от Одеса Иван Иванович Дусински (1879-1919) оставил след себе си внушителния труд „Основни въпроси на външната политика на Русия във връзка с програмата за нашата военноморска политика“. И. Дусински настоявал, че Русия трябва да си осигури излаз към океаните, за да отстоява правото да играе активна роля в световната политика.

За стратегическото положение на Русия в света през XIX век започнали сериозно системно да се замислят някои руски военни, концептуализирали стратегическото положение на Русия като положение на континентална държава. Към тях принадлежал граф Д. А. Милютин (1816-1912), най-крупен руски военачалник.

Още по-близо до геополитиката и политическата география пристъпил друг руски военен, генерал-лейтенант А. Е. Снесарьов (1865-1937). Снесарьов систематизирал знанията по военна география и като великолепен познавач на Изтока (по-специално – на Афганистан), на практика разбирал значението на „Голямата игра“, водена от Британската и Руската Империя за влияние в Азия и на Кавказ.

Още една ярка фигура на руската до-геополитика, предсказала основите на континенталната стратегия за Русия, бил представителят на руското разузнаване Алексей Ефимович Вандам (Едрихин) (1867-1933), чиито текстове са събрани в книга с не твърде удачното название „Геополитика и геостратегия“, тъй като самият автор не е използвал нито понятието геополитика, нито понятието геостратегия.

Основната идея на всички произведения на Вандам се заключавала в това, че главен и абсолютен противник на Русия е Британската империя, че именно тя стои зад всички политически, дипломатически и военни процеси, които водят към отслабване на Русия.

Основатели на евразийството били: филологът и лингвист от световен мащаб, основател (съвместно с Р. О. Якобсон) на Пражкия лингвистичен кръжок княз Н. С. Трубецкой (1890-1938); географът и икономист П. Н. Савицки (1895-1965); музиковеждът, литературен и музикален критик П. П. Сувчински (1892-1985); историкът на културата, богослов и патролог, по-късно оттеглил се от евразийството, Г. В. Флоровски (1893-1979); най-крупният руски историк Г. В. Вернадски (1877-1973); юристът, политолог и историк на обществената

мисъл Н. Н. Алексеев (1879-1964); историкът на културата, литературовед и богослов В. Н. Илин (1891-1974).

Евразийците твърдели, че Русия не е част от европейската култура, а представлява самостоятелна цивилизация, държава свят. Тази цивилизация те нарекли евразийска и за да подчертаят тази особеност, въвели термина Русия-Евразия като социологическа и геополитическа категория.

Ако Н. С. Трубецкой формулирал основните философски принципи на евразийството, опирайки се на интуицията на структурната лингвистика и филология, то неговият единомишленик, сподвижник и приятел П. Н. Савицки бил професионален географ и разглеждал евразийството на първо място от гледна точка на пространството. Именно от подобен личен, научен, политически, идеен и исторически опит се ражда евразийството – уникална политическа философия, заемаща особено място в историята на политическите идеи на руското общество.

П. Н. Савицки може да се смята за първи пълноценен руски геополитик, тъй като структурата на неговите работи и мислене органично съответстват именно на геополитическото разбиране за световните процеси. Основната идея на Савицки се заключава в това, че Русия представлява особено цивилизационно образувание, определяно чрез качеството централност. Една от неговите статии „Географски и геополитически основи на евразийството“ (1933) започва с такива думи: „Русия има значително повече основания, отколкото Китай, да се нарича „Средната / Централната Държава“¹⁷.

Отхвърлянето на западноевропейския полюс, „цивилизацията на Морето“, заставя евразийците да преразгледат общоприетите принципи на руската историческа наука от XVIII-XIX век, намираща се под пълното влияние на Европа: негативното отношение към Азия, азиатската култура и в това число към периода на монголските завоевания. Още Н. С. Трубецкой под псевдонима „И. Р.“ пише програмната работа „Наследството на Чингис хан“¹⁸, където преосмисля ролята на монголите в руската история и периода на съществуване на Рус (Русия) под властта на „Златната орда“.

„Без татарщина не би имало Русия“. Тази теза от статията на П. Н. Савицки „Степ и уседналост“¹⁹ станала важен елемент от евразийската доктрина. Оттук директния преход към чисто

¹⁷ Савицкий П.Н. Географические и геополитические основы евразийства/Основы евразийства. Указ. съч. С. 297.

¹⁸ Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана. М.: Аграф, 2000. С. 223-292.

¹⁹ Савицкий П.Н. Степь и Оседлость/На Путиях: Утверждение евразийцев. Берлин, 1922. С. 341-356.

геополитическото твърдение: „Да кажем директно: на пространството на световната история на западноевропейското усещане за морето като равноправно, макар и полярно, се противопоставя единствено монголското усещане за континента; същевременно в руските „пътешественици (откриватели на нови земи)“, в размаха на руските завоевания и овладявания е същият дух, същото усещане за континента.“²⁰

„Туран“ се представял като друго, враждебно на цялата Средиземноморска цивилизация. Възгледът за Туран традиционно от областта на бреговата зона (Rimland) бил строго негативен. Евразийците предлагали да се преразгледа това отношение и да се приеме туранската идентичност като вектор на геополитическата съдба.

В теорията на П. Н. Савицки най-важна роля играе концепцията месторазвитие. На принципа за месторазвитието П. Н. Савицки изгражда евразийската теория, която фундаментализира идеята на Н. С. Трубецкой за множествеността на културите и цивилизациите. На основание на тази концепция П. Н. Савицки твърди, че „Русия-Евразия е „месторазвитие“, „единно цяло“, „географски индивид“, едновременно географски, етнически, стопански, исторически и др.п. „ландшафт“²¹.

За геополитиката и нейните методи заговорил друг активен участник в евразийското движение, офицерът от Дивата дивизия Константин Александрович Чхеидзе (1897-1974). К. А. Чхеидзе пише програмен текст, посветен на геополитиката: „От областта на руската геополитика“, където се опитва да формулира основните принципи на тази дисциплина, съобразно историческите условия на Русия.

В текста „Лига на нациите и държави континенти“ К. А. Чхеидзе разглежда друг фундаментален проблем на геополитиката, който той формулира като държава континент.

Сред участниците в евразийското движение особено се откроява най-крупният руски историк на XX век Г. В. Вернадски. Той изцяло приел евразийския миросглед и посветил живота си на преосмисляне на руската история в евразийски ключ, резултат от което станал монументалният труд „История на Русия“ в 5 тома.

Основните идеи на своя труд Г. Вернадски изказал в работата „Написване на руската история“, която е обобщена схема на геополитическата интерпретация на руската история.

²⁰ Савицкий П.Н. Степь и Оседлость/На Путиях: Утверждение евразийцев. Берлин, 1922. С. 346-356.

²¹ Савицкий П.Н. Географический обзор России-Евразии / Савицкий П.Н. Континент Евразия. М.: Аграф, 1997.

Върху Л. Гумильов евразийството оказало решаващо мирогледно въздействие и в течение на целия си живот той запазил верността си към него: в своите последни интервюта и текстове той открито се наричал „последния евразиец“²². Най-подробно съвкупността на неговите схващания е представена в книгата „Етногенеза и биосфера на земята“.

2.2. Геополитика на Сушата: Германия и европейски континентализъм

Тук следва да се спомене още един автор, който, без да се отнася непосредствено към геополитиците, заедно с Ф. Ратцел в значителна степен повлиял върху формирането на геополитиката в Германия. Това е Фридрих Науман (1860-1919), представител на либерално-протестантското направление, известен с това, че въвел в научен и политологичен оборот концепцията „Средна Европа“ (Mitteleuropa). В своята книга с едноименно название „Средна Европа“ Ф. Науман дал геополитическа диагноза на баланса на силите на европейското пространство, съпадаща в общи линии с възгледите на Р. Челен.

Още един важен автор, предопределил контурите на германската геополитика, бил икономистът Фридрих Лист (1789-1846). Той превърнал философските интуиции на теорията за закритата търговска държава на Г. Фихте в стройна икономическа теория, получила название „автаркия на големите пространства“.

Ф. Лист живял дълго време в САЩ, където имал възможност внимателно да изучи американската икономическа система. Идеята за „автаркия на големите пространства“, в своето практическо изражение повтаряща изводите на Фихте, му дошла в хода на емпиричните наблюдения за състоянието на икономиките на европейските държави, особено Англия и Германия.

Ф. Лист поместил либералната теория в конкретния исторически национален контекст и стигнал до най-важния извод: въпреки претенциите на тази теория за универсалност тя съвсем не е така научна и безпристрастна, както искат да изглежда. Пазарът – това е инструмент, функциониращ по принципа за обогатяване на богатия и разоряване на бедния, усилване на силния и отслабване на слабия. По такъв начин Ф. Лист за пръв път посочил необходимостта от съпоставяне на пазарния модел с конкретните исторически обстоятелства.

²² Гумилёв Л.Н. Заметки последнего евразийца//Наше наследие. 1991. № 3.

И Ф. Лист дал отговор на този въпрос. Този отговор е неговата знаменита теория за „автаркия на големите пространства“. Ф. Лист съвършено справедливо сметнал, че за успешното развитие на стопанството държавата и нацията трябва да притежават максимално възможни територии, обединени от обща икономическа структура.

Пълноценен и разгърнат, системен теоретичен отговор на англосаксонската геополитика на Халфорд Макиндер (геополитика-1) от страна на „цивилизацията на Сушата“ бил даден не от руската школа, а от германската. И тази инициатива е свързана, на първо място, с Карл Хаусхофер (1869-1946). К. Хаусхофер най-внимателно се отнесъл към тезисите на Х. Макиндер, възприел ги сериозно, признал безрезервно геополитическата топка и се заел с огромното дело за създаване на „геополитика-2“, т.е. за формулирането на теоретичен и обоснован отговор на Макиндер от страна на континента, „цивилизацията на Сушата“.

Обобщенията на своите многобройни работи той публикува в книгите „Фундамент на геополитиката“, „Границите в тяхното географско и политическо значение“, „Геополитика на пан-идеите“ и др.

За основен пункт на геополитиката на Карл Хаусхофер може да се смята развитието на теорията на Ф. Ратцел за „жизненото пространство“, с разширяване на тази идея до формулата за „голямото пространство“ - „Großraum“. Значението на Хаусхофер за геополитическата наука се състои в това, че той концептуализирал термина „голямо пространство“, правейки го ключов. Всички останали принципи на геополитиката на К. Хаусхофер произтичат от тази фундаментална, трудна за изразяване, но принципиална за геополитиката като наука идея. От главния закон за „голямото пространство“ произтичат останалите моменти на геополитическата теория на К. Хаусхофер.

К. Хаусхофер смята, че главната задача на Европа като континентално образувание се заключава в това да се разруши световното влияние на англосаксите. Той смята за свое „голямо пространство“ континентална Европа, за геополитическата интеграция на която той призовава.

Хаусхофер развива, обосновава и издига в статус на теория европейския континентализъм като симетричен отговор на англосаксонския възглед за Европа от страна на морето и „цивилизацията на Морето“. Най-важният елемент на континентализма на Хаусхофер се заключава в идеята за автаркия, която в общи черти повтаря идеите на Фридрих Лист.

Основните теоретични предпоставки на К. Хаусхофер го довеждат до идеята за принципиалната изменяемост на границите.

Най-важна компонента на геополитиката на Карл Хаусхофер била концепцията за пан-идеите. Моделът на четириполюсният свят, състоящ се от реализация в пространството на четирите пан-идеи, е описана от Хаусхофер в отделна работа „Пан-идеи“.

Обобщавайки резултатите от обзора на теориите на К. Хаусхофер, може да се каже, че на него му се е удало да разработи непротиворечив, последователен и строен модел на геополитиката на Сушата. Идеите на германската геополитическа школа на К. Хаусхофер запазват абсолютна теоретична, научна и практическа ценност²³.

Възгледа на К. Хаусхофер за европейската интеграция и пан-идеите споделял видният австрийски политически и обществен деец граф Рихард Куденов-Калерги (1894-1972). Куденов-Калерги организира Паневропейския съюз, известен също като „Движение Пан-Европа“. По същество Р. Куденов-Калерги бил баща основател и най-последователен теоретик и практик на това, което днес е известно като „Европейски съюз“.

Абсолютно фундаментална фигура в геополитиката като наука е германският философ, социолог, политолог и юрист Карл Шмит (1888-1985). Неговите най-важни произведения „Номос на Земята“, „Земя и море“ и др. са посветени именно на темата за политическото пространство. Но пространството и неговата политическа организация играло значителна роля и в други негови трудове, като напр. „Политическа теология“, „Представа за политическото“ и т.н.

За описание на тази инстанция (качественото пространство), която предшества политическата система и още в пълна степен запазва върху себе си отпечатъка от пространствените представи, К. Шмит предложил концепцията за номоса. К. Шмит очертал три номоса на Земята, които отразяват различни стадии на организация – овладяване, разделяне и използване – на пространството. Първият номос съществувал в Древността и в Средновековието. Вторият номос възникнал, когато светът бил изцяло усвоен и всяка точка на земното пространство принадлежала на някого, усвоявала се от някого, обграждала се с граници и се използвала.

След Втората световна война се създали два блока, които разделили Земята помежду си на нова основа. Тяхната конфронтация породила нов трети номос на Земята. Него Шмит анализирал в по-

²³ Helwig H. Geopolitik: Haushofer, Hitler und Lebensraum / Gray C.S., Sloan G. (eds) Geopolitics, geography and strategy. London; Portland, OR: Frank Cass, 1999, С. 238.

късните си работи. Третият номос на Земята се представя от К. Шмит в строго геополитически категории.

През 1942 година Карл Шмит публикувал най-важния си труд „Земя и Море“. Заедно с по-късния текст „Планетарна напрегнатост между Изтока и Запада и противопоставяне на Сушата и Морето“ той може да се смята за повратен момент в историята на геополитиката като наука. Сушата и Морето на Х. Макиндер и К. Хаусхофер се възприемат от К. Шмит като две абсолютни понятия, антагонистични едно на друго, несъвместими едно с друго, принципиално по различен начин разбиращи природата на номоса.

За да подчертае фундаменталността на тези понятия, К. Шмит подбира към тях библейски синоними, използвайки по отношение на силите на Сушата (телурокрацията) името на сухопътното библейско чудовище „Бегемот“, а към силите на Морето (таласокрацията) – името на морския звяр „Левиатан“²⁴, за които става дума в книгата Йов.

В работата си от 1939 година „Естество на големите пространства в правата на народите и забрана за интервенция на пространствено чужди сили. Въведение в понятието „das Reich“ в правата на народите“ К. Шмит излага правното, философското и социологическото тълкуване на понятието голямо пространство, концептуализирано от К. Хаусхофер.

Тези идеи на К. Шмит, заедно със сходните идеи на К. Хаусхофер, в настоящо време са положени в основата на Евросъюза, който не представлява нищо друго освен голямо пространство със същия неопределен статус и със същата геополитическа перспектива, както и доктрината Монро на първите стадии на нейното историческо – отбранително – възплъщение.

2.3. Геополитика на Сушата: евроконтинентализъм и неговата еволюция в следвоенния период

Поражението на Хитлеристка Германия и Нюрнбергският процес, осъдил нацизма като идеология, прекъснали естественото развитие на германската геополитическа мисъл. Но сама по себе си континенталната геополитика-2 не прекратила своето съществуване и продължила да се развива в друг контекст и в нови интелектуални среди.

В Европа като цяло се създали следните геополитически позиции:

²⁴ Дугин А.Г. Радикальный субъект и его дубль М.: Евразийское Движение, 2009. С. 145-161.

1. чисти евроатлантисти, разглеждащи Запада като единно цяло в политически, стратегически, културен смисъл, признаващи доминирането на САЩ и стремящи се колкото се може повече да се укрепи евроатлантическата интеграция.

2. евроконтиненталисти, привърженици на самостоятелна и независима от САЩ и СССР Европа, обединена политически и геополитически в отделно образувание със свои културни и цивилизационни особености, икономически и енергийни интереси, със своя система за сигурност и т.н.

3. просъветски сили, като правило комунисти и марксистически-ленинисти, които преобладавали в ръководството на страните от Източна Европа, влизащи във Варшавския договор и в Съвета за икономическа ззаимопомощ.

Противопоставянето между Запада и Изтока носело в този период идеологически характер, но се изразявало в строгия геополитически дуализъм на Морето и Сушата, в борбата на две пространства, две цивилизации, два модела за реализация на номоса на Земята.

Общата линия на еволюция на евроконтиненталистите се разгръщала от позицията „нито СССР, нито САЩ“ към позицията „по-добре СССР, отколкото САЩ“. Тази линия може да се проследи в трансформацията на идеите на някои ярки европейски геополитици – такива като Ален дьо Бенуа, Жан Тириар (1922-1992), Йордис фон Лохаузен (1907-2002), Карло Терачано (1956-2005), Жан Парвулеско, Пиер-Мари Галуа, Емрик Шопрад и др.

Към континенталната традиция в геополитиката може да се добавят и съвсем екстравагантни случаи. Това, разбира се, са случаи маргинални и единични, но по степента на научна и методологична ценност те напълно могат да представляват определен интерес. В качеството на примери за такъв подход може да се споменат двама американци: Линдън Ларуш и Уйлям Енгдал.

2.4. Геополитика на Сушата: неоевразийски синтез

С разпадането на СССР и провала на идеологията на марксизма-ленинизма се измениха базовите стратегически и идеологически условия на Голямата игра. Противопоставянето на капитализма и социализма безвъзвратно завърши. Новата политическа карта изисква нови методи за осмисляне на проблемите.

И се оказа, че никакви други ясни инструменти, освен геополитиката, няма. Започвайки от момента на краха на съветската

държава, геополитиката преживява своето ново раждане и става главна дисциплина за анализ и планиране на международните отношения.

След 1991 година Русия на Елцин единственото, което не могла да направи, това е да измени своето географско положение и да изтрие от паметта си политическата и социална история. С други думи, Русия не могла да престане да бъде Heartland и това създавало големи проблеми за Запада. Този факт създавал проблеми на първо място и за самата Русия.

Но и САЩ заедно с НАТО се оказали в трудна ситуация. Нищо не оставало да се прави, освен да се изведе геополитиката от паралелния, основен стратегически модел за политическо мислене в откритата сфера и да се превърне той в основа на планетарната стратегия.

Първо изследване в тази сфера станал цикълът статии „Великата война на континентите“, публикуван във вестник „Ден“ веднага след разпадането на СССР. В тази полемична работа в литературна и публицистична форма били представени основните теми и термини на класическия геополитически анализ.

Практически всички тези направления са отразени в програмния текст „Основи на геополитиката“. От момента на публикуването на „Основи на геополитиката“ (1997) може да се отброява пълноценното формиране на руската геополитическа (неоевразийска) школа.

Почти сто години след появяването на геополитиката като дисциплина, Русия, най-накрая придобила геополитическа субектност, пристъпила към оформяне на континенталната „геополитика-2“.

Първи неоевразийски програмен текст може да се смята статията на професор Ал. Дугин „Континент Русия“²⁵.

В антологията „Основи на евразийството“ се описват основните моменти на възникване на неоевразийския мироглед и евразийската геополитика, прецизно се анализират общите принципиални моменти на евразийството и отличителните особености на неоевразийството.

По отношение на постсъветското пространство, особено към перспективата за „Евразийския Съюз“ като нова интеграционна структура, същите геополитически принципи се освещават в работата „Евразийската мисия на Нурсултан Назърбаев“, преведена на казахски и турски език.

Неоевразийството като явление и като геополитическа философия се състоя и в значителна степен предопредели магистралната линия за развитие на руската геополитика през XXI век.

²⁵ Дугин А.Г. Абсолютная Родина. М.: Арктогея-центр, 1999 С. 575-590.

3. Обзор на геополитическите школи. Геополитика на бреговата зона

Геополитика-3, т.е. геополитиката на Rimland-а, не може да ни съобщи принципиално нищо ново, ако ние сме запознати със структурите на таласокрацията (геополитика-1) и телурукрацията (геополитика-2); цялата новост ще бъде само в съчетанията, пропорциите, композициите и т.н.

След края на Втората световна война в бреговата геополитика, както и в геополитиката като цяло, се установява зона на тишина. Ситуацията започва да се променя през 70-те години на XX век успоредно с насочването към геополитиката на американските стратегии, дипломати и политически анализатори, като напр. Х. Кисинджър и З. Бжежински. Във Франция възраждането на интереса към геополитиката е свързано с дейността на автори като Ив Лакост, Мишел Фуше, Ерве Куто-Бегари, Филип Моро-Дефарж, Жан-Кристоф Рюфен, Франсуа Жуайо, Мишел Коренман, Пиер Мари Галуа (1911-2010), Пол Мари де Ла Горс (1928-2004), Игнасио Рамоне и т.н. С изключение на Пиер-Мари Галуа и Ерве Куто-Бегари, които отнасяме към континенталната школа, останалите автори представляват типични представители на геополитика-3, т.е. апологети на „цивилизацията на Брега“.

И. Лакост и неговата школа се опитват да предефинират геополитиката по такъв начин, за да се откъсне тя от своя класически фундамент (заложен от Ф. Ратцел, Р. Челен, Х. Макиндер, А. Мехен и К. Хаусхофер) и да се превърне в нещо по-приемливо за „цивилизацията на Брега“. Най-ортодоксална линия за развитие на слабата геополитика на Ив Лакост е групата журналисти, политолози и експерти, издаващи престижното френско списание „Monde Diplomatique“. Главният редактор на списанието Игнасио Рамоне е автор на многобройни текстове по геополитика и поддържа геополитическия метод в редактираното списание.

Използвани източници

1. *Вандам (Едрихин) А.Е.* Геополитика и геостратегия. Жуковский; М.: Кучково поле, 2002.
2. *Вернадский Г. В.* История России. В 5 томах. Москва; Тверь: Аграф; Леан, 2004. .
3. *Вернадский Г. В.* Начертание русской истории. СПб.: Лань, 2000.
4. *Гумилёв Л.Н.* Заметки последнего евразийца//Наше наследие. 1991. № 3.

5. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб.: Кристалл, 2001.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-романскому. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, Издательство „Глаголь“, 1995.
7. Дугин А.Г. Великая война континентов//День. 1992. Январь-апрель. М.: РОФ „Евразия“, 2005.
8. Дугин А.Г. Евразийская миссия Нурсултана Назарбаева. М.: РОФ „Евразия“, 2004.
9. Дугин А.Г. Континент Россия/Континент Россия. М.: Общество „Знание“ РСФСР, 1990.
10. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. 4-е изд. М: Арктогея, 2000.
11. Дугин А.Г. Радикальный субъект и его дубль М.: Евразийское Движение, 2009.
12. Леонтьев К.Н. Византизм и славянство. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010.
13. Милютин Д.А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики. СПб.: Военная типография, 1846.
14. Н.С.Трубецкой. Наследие Чингис-хана. Берлин, 1925. М.: Аграф, 2000.
15. Савицкий П.Н. Степь и Оседлость / На Путиях: Утверждение евразийцев. Берлин, 1922.
16. Семенов-Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политической географии. Петроград, 1915.
17. Снесарев А. Е. Афганистан. М.: Русская панорама, 2002.
18. Снесарев А.Е. Военная география России. СПб, 1910.
19. Снесарев А. Е. Афганистан. М.: Русская панорама, 2002.
20. Чхеидзе К.А. Лига Наций и государства-материки //Евразийская хроника. 1927. Выпуск VIII. Париж.
21. Чхеидзе К.А. Из области русской геополитики // Тридцатые годы. Утверждение евразийцев. Книга VII, Издание евразийцев, 1931.
22. Шмитт К. Понятие политического//Вопросы Социологии. 1992. том 1, № 1.
23. Шмитт К. Новый номос Земли//Элементы. 1993. № 3.
24. Barnett Th. The Pentagon's New Map. NY: Putnam Publishing Group, 2004.
25. Bowman I. The New World-Problems in Political Geography. NY.: Yonkers-on-Hudson World Book Co, 1921.

26. *Burnham J.* The Managerial Revolution: What is Happening in the World. New York: John Day Co., 1941.
27. *Chomsky N.* The Cold War and the Superpowers//Monthly Review. 1981. Vol. 33. № 6.
28. *Ebeling F.* Karl Haushofer und die deutsche Geopolitik 1919-1945. unpubl. diss. Hanover 1992.
29. Excerpts from Pentagon's Plan: 'Preventing the Re-Emergence of a New Rival//New York Times.1992. March 8; Keeping the U.S. First//Washington Post. 1992. March 11.
30. *Gray Colin S.* The Geopolitics of the Nuclear Era. New York: Crane, Russak and Co., 1977.
31. *Haushofer K.* Bausteine für Geopolitik. Berlin: K.Vowinkel, 1928.
32. *Haushofer K.* Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung. Berlin; Heidelberg: K. Vowinkel, 1927.
33. *Immerman Richard H.* John Foster Dulles: Piety, Pragmatism, and Power in U.S. Foreign Policy. New York: SR Books, 1998.
34. *Jones St. B.* Boundary-making: A Handbook for Statesmen, Treaty Editors and Boundary Commissioners. Washington: Carnegie Endowment for international peace, 1945.
35. *Jones St. B.* Unified Field Theory of political Geography//Annals of the Association of American Geographers. 1954. June. V.XLIV n. 2.
36. *Kennan George F.* The Sources of Soviet Conduct//Foreign Affairs. 1947. July. Виж *Idem.* Russia, the Atom, and the West. New York: Harper, 1958.
37. *Kissinger H.* White House years. Boston, MA: Little Brown, 1979.
38. *Kissinger H.* Diplomacy. New York: Simon and Schuster, 1994.
39. *List F.* Mitteilungen aus Nord-Amerika. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1829.
40. *Mackinder H.* Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996.
41. *Mackinder H. J.* *The geographical pivot of history*//The Geographical Journal.1904. № 23.
42. *Mackinder H.* Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996.
43. *Mackinder H.* The Nations of the Modern World: An Elementary Study in Geography and History. London: George Philip, 1924.
44. *Mackinder H.* The round world and the winning of peace/*Mackinder H.* Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1996.

45. *Mackinder H.* The Round World and the Winning of the Peace//Foreign Affairs. 1943. Vol. 21& № 4 (July).
46. *Quigley Carroll.* Tragedy and hope. A History of the World in Our Time. New York: Macmillan, 1966.
47. *Renner G.* Human geography in the air age. NY:Macmillan, 1942.
48. *Smith Neil* American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization. Berkeley: University of California Press, 2003.
49. *Spykman N.J.* America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power. New York: Harcourt, Brace and Company, 1942.
50. *Strausz-Hupe R.* Geopolitics. The struggle for space and power. New York: G.P. Putnam's sons, 1942.
51. *Strausz-Hupe R.* The Balance of Tomorrow. Power and Foreign Policy in the. United States. New York: G. P. Putnam's Sons, 1945.
52. *Seversky A. de* Air Power: key to survival. NY: Imon &Schuster, 1950.
53. *Schmitt C.* Die planetarische Spannung zwischen Ost und West (1959)/Schmittiana – III von Prof. Piet Tommissen. Brussel, 1991.